

تحلیل مقایسه‌ای شاخص توسعه انسانی در کشورهای غرب آسیا و شمال آفریقا (منا)

کوثر محمدی هنجروئی^۱

چکیده

شاخص توسعه انسانی، شاخصی چندبعدی است که سطح توسعه انسانی در هر کشور را نمایان می‌سازد. استفاده بهینه از همه امکانات موجود برای کسب نمره بهتر در این شاخص موجبات پیشرفت هر کشور را فراهم می‌کند. در گزارش پیش رو به بررسی اجمالی شاخص توسعه انسانی در کشورهای منطقه منا می‌پردازیم. آنچه در نهایت به تبیین آن پرداخته می‌شود، جایگاه ایران در میان کشورهای منطقه مناست. شاخص توسعه انسانی ایران در سال‌های اخیر عمدتاً روند صعودی داشته و در حال حاضر ایران با نمره ۰/۷۸۰ در رتبه ۷۸ از میان ۱۹۳ کشور جهان قرار گرفته است. با تأملی در داده‌های منتشرشده گزارش توسعه انسانی سال ۲۰۲۴ درمی‌یابیم که ایران همچنان در رده کشورهای با توسعه انسانی بالا قرار دارد. این در حالی است که ۸ کشور منطقه منا توسعه انسانی بسیار بالا را تجربه می‌کنند. بهترین عملکرد ایران در میان کشورهای منطقه مربوط به مؤلفه میانگین سال‌های آموزش است. در این مؤلفه از میان ۲۰ کشور مورد بررسی منطقه، ایران در رتبه ۶ قرار گرفته است. در هر سه مؤلفه باقی‌مانده از شاخص توسعه انسانی یعنی مؤلفه امید زندگی، سال‌های تحصیل مورد انتظار و درآمد سرانه ناخالص ملی، ایران رتبه ۱۰ منطقه را به دست آورده است. بهبود در هریک از عرصه‌های بهداشتی، آموزشی و اقتصادی نیازمند سیاست‌گذاری دقیق و درست و اهتمام جدی سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان برای ارتقای جایگاه کشور در منطقه است.

واژگان کلیدی: شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۲۴، امید زندگی، آموزش، درآمد سرانه ملی، منطقه منا.

مقدمه

این نتیجه رسیده‌اند که توسعه مفهومی بیش از نوسازی و رشد اقتصادی است و گذشته از بهبود سطح مادی زندگی، عدالت اجتماعی، آزادی‌های سیاسی، ارزش‌ها و سنت‌های بومی را هم دربرمی‌گیرد. بنابراین، تعاریف جدید توسعه دارای وجوه اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زندگی بشر است و توسعه را در جامعیت آن مورد بررسی قرار می‌دهد. توسعه انسانی یکی از آن مفاهیم نسبتاً

آنچه امروزه به‌عنوان توسعه تلقی می‌شود، نخست از دهه ۱۹۴۰ در حوزه علوم اقتصادی مطرح شد. به‌مرور این رشته از مطالعات در جامعه‌شناسی و علوم سیاسی نیز مورد توجه قرار گرفت. بنابراین، نخستین گروهی که به مطالعه منظم مفهوم و فرایند توسعه پرداختند، از میان اقتصاددانان برخاستند و در نهایت، علم اقتصاد توسعه را ایجاد کردند. اکنون همگان به

۱. دانشجوی دکتری، مطالعات زنان، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

هر کشور در سه بخش بهداشت، آموزش و وضعیت اقتصادی نمایان‌کننده نمره کلی آن کشور در شاخص توسعه انسانی است. به این ترتیب، نمره‌ای از ۰ تا ۱ به هر کشور داده می‌شود و بر این اساس، رتبه هر کشور در این شاخص مشخص می‌شود.

همان‌طور که بیان شد، این پژوهش به بررسی شاخص توسعه انسانی در منطقه منا (کشورهای واقع در غرب آسیا و شمال آفریقا) می‌پردازد. سازمان‌های بین‌المللی گوناگون بعضاً توافقی بر سر اینکه کدام دسته از کشورها جزو منطقه منا شمرده می‌شوند، ندارند. به این ترتیب، ممکن است در برخی دسته‌بندی‌ها، دو کشور افغانستان و پاکستان یا حتی ترکیه هم جزو کشورهای منا قرار گیرند، اما در برخی دیگر، این‌طور نباشد. در این نوشتار ما بر اساس دسته‌بندی بانک جهانی عمل می‌کنیم و کشورهای منا را شامل ۲۰ کشور الجزایر، امارات متحده عربی، بحرین، قطر، کویت، جمهوری اسلامی ایران، مصر، عربستان سعودی، جیبوتی، عراق، رژیم صهیونیستی، اردن، لبنان، لیبی، مراکش، مالت، عمان، سوریه، تونس و یمن می‌دانیم.

اکنون همگان به این نتیجه رسیده‌اند که توسعه مفهومی بیش از نوسازی و رشد اقتصادی است و گذشته از بهبود سطح مادی زندگی، عدالت اجتماعی، آزادی‌های سیاسی، ارزش‌ها و سنت‌های بومی را هم دربرمی‌گیرد.

این سه مؤلفه عبارت‌اند از امید زندگی، آموزش (شامل سال‌های مورد انتظار تحصیل و میانگین سال‌های تحصیل) و درآمد سرانه. در واقع، پیشنهاددهندگان این سه مؤلفه بر این باور بودند که هر یک از این سه می‌تواند مصداقی مهم برای وضعیت سلامت، آموزش و اقتصاد باشد. به عبارتی، طراحان این شاخص به منظور سنجش وضعیت سلامت هر جامعه از شاخص امید زندگی استفاده کرده‌اند. در این شاخص امید زندگی نمایان‌کننده سطح پیشرفت عرصه سلامت هر کشور به شمار می‌آید. افزون‌براین، مؤلفه آموزش (سال‌های مورد انتظار تحصیل و میانگین سال‌های تحصیل) نشان می‌دهد که سیاست‌ها در یک کشور معین تا چه میزان به سمت ارتقای آموزش به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عرصه‌های رفاهی پیش رفته است. همچنین، وضعیت اقتصادی هر کشور با درآمد سرانه ملی مشخص می‌شود که نشان می‌دهد سهم هر فرد در کسب درآمد در هر کشور چقدر است.

برای ترسیم نمای کلی از این شاخص باید گفت که پنج کشور سوئیس (۰/۹۶۷)، نروژ (۰/۹۶۶)، ایسلند (۰/۹۵۹)، هنگ‌کنگ (۰/۹۵۶) و دانمارک/سوئد (۰/۹۵۲)^۱ در رتبه‌های ۱ تا ۵ گزارش توسعه انسانی سال ۲۰۲۴ قرار دارند. این شاخص کشورها را به چهار گروه عمده تقسیم می‌کند که عبارت‌اند از ۱. توسعه انسانی بسیار بالا (کسب نمره بالاتر از ۰/۸۰۰)، ۲. توسعه انسانی بالا (کسب نمره بین ۰/۷۰۰ تا ۰/۷۹۹)، ۳. توسعه انسانی متوسط (کسب نمره بین ۰/۵۵۰ تا ۰/۶۹۹) و ۴. توسعه انسانی پایین (کسب نمره زیر ۰/۵۵۰). میانگین نمرات

۱. دانمارک و سوئد هر دو با کسب نمره ۰/۹۵۲ به‌طور مشترک در رتبه ۵ شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۲۴ قرار گرفته‌اند.

۲- نگاهی به وضعیت ایران در شاخص

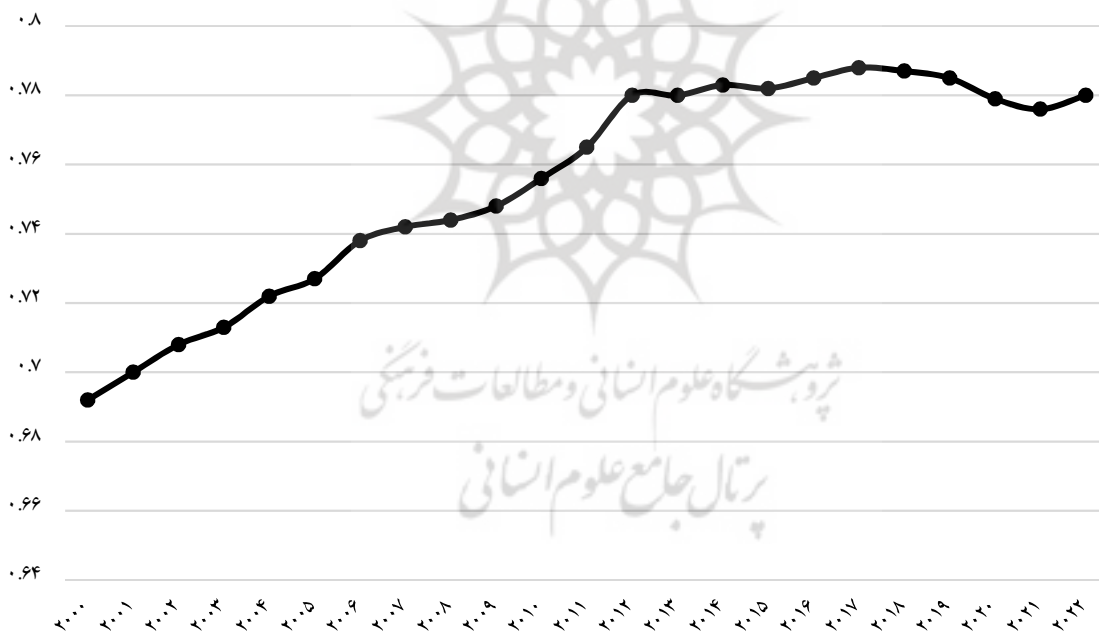
توسعه انسانی سال ۲۰۲۴

کشور داده‌های مرتبط با توسعه انسانی خود را منتشر کرده بودند درحالی‌که در آخرین گزارش توسعه انسانی، دو کشور نائورو و سومالی نیز داده‌های توسعه انسانی مرتبط با کشور خود را منتشر کردند. به‌طورکلی، ایران در رده کشورهای با توسعه انسانی بالا جای گرفته و از میانگین نمره توسعه انسانی در جهان بالاتر است.

از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ که آخرین سال اندازه‌گیری شاخص توسعه انسانی است، نمره ایران نوسانات قابل توجهی داشته که در نمودار زیر قابل رؤیت است.

همان‌طور که گفته شد، ایران در شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۲۴، با نمره ۰/۷۸۰ در رتبه ۷۸ قرار گرفته است^۱. گفتنی است ایران با دو پله سقوط نسبت به سال ۲۰۲۱، در این جایگاه قرار گرفته است. در سال ۲۰۲۱، نمره کسب‌شده توسط ایران در این شاخص ۰/۷۷۴ بود، اما رتبه کشور در مجموع بهتر بود. این موضوع لاجرم به عملکرد کشور یا دیگر کشورها بر نمی‌گردد، بلکه در سال ۲۰۲۱ تعداد ۱۹۱

نمودار ۱- نمره ایران در شاخص توسعه انسانی (۲۰۰۰-۲۰۲۲)

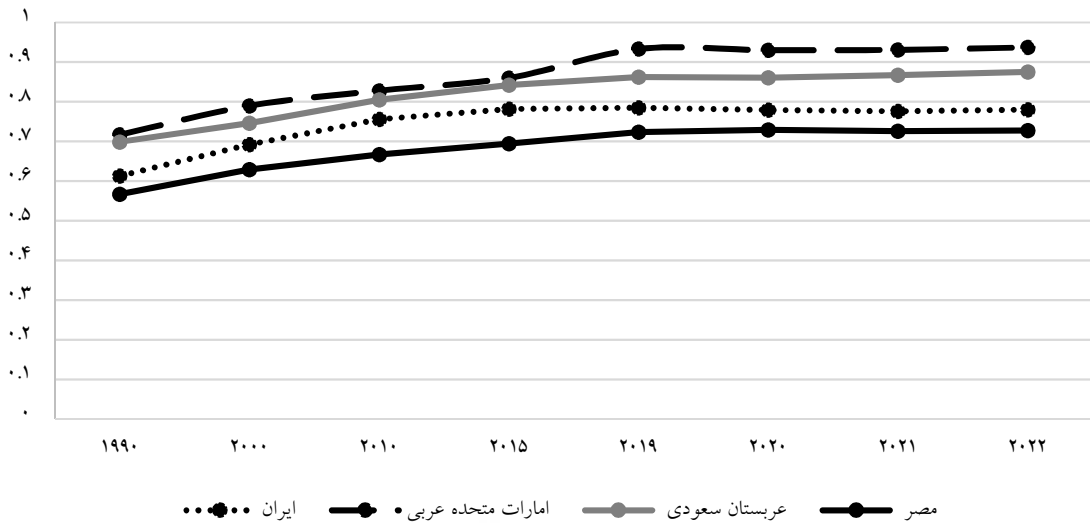
مأخذ: <https://www.undp.org>

برای مقایسه بهتر با عملکرد دیگر کشورها، در نمودار بعدی به مقایسه وضعیت ایران با سه کشور امارات متحده عربی، عربستان سعودی و مصر پرداخته‌ایم.

همان‌طور که مشاهده می‌شود، بالاترین نمره دریافت‌شده توسط ایران در سال ۲۰۱۷ بوده است. پس از آن به مدت دو سال با چند نمره کاهشی مواجه بوده‌ایم.

۱. ایران و سریلانکا با کسب نمره مشابه ۰/۷۸۰ به‌طور مشترک در جایگاه ۷۸ شاخص توسعه انسانی قرار گرفته‌اند.

نمودار ۲- روند تغییرات نمره شاخص توسعه انسانی در چهار کشور منطقه منا (۱۹۹۰-۲۰۲۲)

مأخذ: <https://www.undp.org>

عربستان سعودی از دو کشور دیگر پیشی گرفت و آن‌ها را در رده کشورهای با توسعه انسانی بسیار بالا جای داد. در ادامه، به تفکیک به سه شاخص مورد سنجش توسعه انسانی می‌پردازیم و وضعیت کشورهای منطقه منا را در خصوص این شاخص‌ها تحلیل می‌کنیم.

اکنون دو کشور عربستان سعودی و امارات متحده عربی در رده کشورهای با شاخص توسعه انسانی بسیار بالا دسته‌بندی می‌شوند و دو کشور ایران و مصر در رده کشورهای با توسعه انسانی بالا قرار می‌گیرند. مصر در تمام مقاطع زمانی مشخص شده در نمودار از سه کشور دیگر پایین‌تر بوده است. ایران نیز هر ساله از دو کشور امارات و

۳- امید زندگی

امید زندگی از مهم‌ترین شاخص‌های جمعیت‌شناختی است که برای مقایسه گروه‌های مختلف جمعیتی استفاده می‌شود. این شاخص به‌عنوان میانگین سال‌هایی تعریف می‌شود که گروهی از افراد انتظار دارند با توجه به نرخ‌های جاری مرگ‌ومیر ویژه سن زندگی کنند. به‌طور کلی، امید زندگی تفاوت در میزان مرگ‌ومیر را منعکس می‌کند، اما در برابر تفاوت در ساختار سنی و دیگر ویژگی‌های جمعیت نسبتاً مقاوم است. از این شاخص عمدتاً برای مقایسه کشورها و مناطق گوناگون استفاده می‌شود تا نمایی کلی از

عربستان نمره کمتری کسب کرده، اما نکته جالب این است که از سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۵، ایران به نسبت سه کشور دیگر در این نمودار، با سرعت بیشتری به نمره شاخص توسعه انسانی خود افزوده و به عبارتی، با شیب تندتری مؤلفه‌های این شاخص را ارتقا داده است. به دیگر سخن، از سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۵، ایران توانسته است به میزان ۰/۱۶۹ واحد به نمره توسعه انسانی خود بیفزاید در حالی که در مدت مشابه سه کشور عربستان سعودی، امارات متحده عربی و مصر به ترتیب ۰/۱۴۳، ۰/۱۴۳ و ۰/۱۲۸ واحد افزایش در توسعه انسانی را تجربه کرده‌اند، اما از سال ۲۰۱۵ به بعد، رشد این شاخص در دو کشور امارات و

توسعه انسانی ترکیبی از میانگین موفقیت در ابعاد کلیدی زندگی انسان است و شامل زندگی طولانی و سالم، برخورداری از دانش (آموزش) و بهره‌مندی از استانداردهای مکفی در زندگی می‌شود.

به‌طور کلی، کشورهای منطقه منا را به لحاظ سطح اقتصادی و دستاوردهای بهداشتی می‌توان به سه دسته تقسیم کرد.

۱. کشورهای کم‌درآمد: این دسته از کشورها در نرخ مرگ‌ومیر نوزادان و مادران شرایط بدی دارند و با چالش‌های جدی در عرصه بهداشت و سلامت مواجه هستند. به‌عبارت‌دیگر، هم در درون‌دادها و هم در نتایج نظام سلامت دچار ضعف بالایی هستند. یمن مثالی از این کشورهاست.
۲. کشورهای با درآمد متوسط: این کشورها توانسته‌اند در بخش سلامت با برخی سیاست‌های اتخاذشده مفید عملکرد پذیرفتنی‌ای داشته باشند؛ هرچند هنوز نتوانسته‌اند مانند کشورهای با درآمد بالا، عملکرد خود را در حوزه سلامت ارتقا دهند. الجزایر و مصر در این دسته جای می‌گیرند.
۳. کشورهای با درآمد بالا: این کشورها با توجه به درآمدهای نفتی بالا توانسته‌اند سیستم‌های بهداشت و درمان پیشرفته‌ای را راه‌اندازی کنند.

بهداشت و مراقبت‌های بهداشتی در سطح کشورها را نشان دهد. طبیعتاً هرچه شاخص امید زندگی عدد بالاتری را نشان دهد، سطح توسعه‌یافتگی کشور بالاتر خواهد بود (ساسانی‌پور، ۱۴۰۰).

۳-۱- امید زندگی در منطقه منا

جدول زیر نرخ امید زندگی در ۲۰ کشور منطقه منا را نشان می‌دهد. گفتنی است بر اساس میزان توسعه انسانی هر کشور و شباهت‌های آن‌ها در قرار گرفتن در یک دسته مشخص، از رنگ‌بندی متفاوتی استفاده شده است.

جدول ۱- نرخ امید زندگی در کشورهای منطقه منا

کشور	امید زندگی در ۲۰ سالگی (سال)	امید زندگی در ۶۵ سالگی (سال)	امید زندگی در ۷۵ سالگی (سال)
امارات متحده عربی	۷۸٫۲	۸۱٫۴	۷۷٫۷
رژیم صهیونیستی	۸۲٫۶	۸۴٫۵	۸۰٫۶
مالت	۸۳٫۷	۸۵٫۷	۸۱٫۶
بحرین	۷۹٫۲	۸۰٫۵	۷۸٫۲
قطر	۸۱٫۶	۸۳٫۱	۸۰٫۶
عربستان سعودی	۷۷٫۹	۷۹٫۵	۷۶٫۷
کویت	۸۰٫۳	۸۲٫۸	۷۸٫۹
عمان	۷۳٫۹	۷۶	۷۲٫۴
ایران	۷۴٫۶	۷۷٫۵	۷۱٫۹
لیبی	۷۲٫۲	۷۴٫۸	۶۹٫۷
الجزایر	۷۷٫۱	۷۸٫۵	۷۵٫۹
اردن	۷۴٫۲	۷۶٫۷	۷۲٫۱
تونس	۷۴٫۳	۷۷٫۴	۷۱٫۴
مصر	۷۰٫۲	۷۲٫۶	۶۷٫۹
لبنان	۷۴٫۴	۷۶٫۶	۷۲٫۲
مراکش	۷۵	۷۷٫۲	۷۲٫۹
عراق	۷۱٫۳	۷۳٫۴	۶۹٫۲
سوریه	۷۲٫۳	۷۶٫۱	۶۸٫۷
جیبوتی	۶۲٫۹	۶۵٫۵	۶۰٫۳
یمن	۶۳٫۷	۶۷٫۲	۶۰٫۵

مأخذ: worldbank, 2024

همچنین، در سیستم آموزش و پرورش خود نیز به منظور ارتقای سواد سلامت دانش‌آموزان تغییراتی ایجاد کرده که سبب شده است یکی از بالاترین نرخ‌های امید زندگی را داشته باشد. افزون‌براین، درصد افراد سالم در مالت بسیار بالاست^۱. پس از مالت، رژیم صهیونیستی در رده دوم امید زندگی با میانگین ۸۲/۶ سال قرار دارد. رتبه ۳ این شاخص را نیز قطر به دست آورده است. به‌طورکلی، کشورهایی که مخارج بیشتری برای سلامت صرف می‌کنند، امید زندگی بالاتری دارند. این رابطه در کشورهای توسعه‌یافته مانند امارات و قطر به وضوح دیده می‌شود. در این کشورها، سرمایه‌گذاری بالا در زیرساخت‌ها و خدمات بهداشتی پیشرفته منجر به افزایش کیفیت زندگی و امید زندگی شده است حال آنکه پس از یک سطح مشخص از هزینه‌کرد، افزایش بیشتر در مخارج سلامت تأثیر زیادی بر امید زندگی ندارد. در کشورهای با مخارج بالا (مانند امارات و قطر)، تفاوت امید زندگی نسبت به کشورهای با مخارج متوسط (مانند ایران) به اندازه تفاوت در مخارج سلامت نیست، اما در کشورهای با مخارج متوسط یا پایین، کارایی سیستم سلامت و دیگر عوامل (مانند آموزش، تغذیه و سبک زندگی) نقش تعیین‌کننده‌ای در امید زندگی دارد. برای مثال، ایران با مخارج سلامت متوسط، امید زندگی نسبتاً بالایی دارد که ناشی از عوامل مکمل

همچنین، بعضاً نظام‌های بیمه‌ای کارآمدی دارند که شهروندان می‌توانند با هزینه‌های پایین از امکانات پیشرفته درمانی استفاده کنند. طبیعتاً در چنین سیستم‌هایی نرخ مرگ‌ومیر کاهش می‌یابد و امید زندگی بالا می‌رود. کشورهای شورای همکاری خلیج فارس در این دسته قرار دارند (Kronfol, 2012). نکته جالب در خصوص این شاخص آن است که بالاترین نرخ امید زندگی در منطقه منا متعلق به مالت است. افزون‌براین، مالت در قیاس با سال ۲۰۱۵ که شاخص امید زندگی آن عدد ۸۰/۶ بود، توانسته است ۳/۱ سال به سن امید زندگی شهروندان خود بیفزاید. برای اینکه بزرگی این عدد را متوجه شویم، کافی است که برای مثال، با دو کشور بالای جدول منطقه منا مقایسه کنیم. طبق گزارش شاخص انسانی سال ۲۰۱۵، امید زندگی در دو کشور امارات متحده عربی و رژیم صهیونیستی به ترتیب ۷۷ و ۸۲/۴ بوده است. در مقایسه با شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۲۴ می‌بینیم که دو کشور یادشده به ترتیب ۱/۲ و ۰/۲ سال افزایش را در امید زندگی تجربه کرده‌اند. دولت مالت در چند سال گذشته سهم مخارج سلامت یا نسبت تولید ناخالص داخلی صرف‌شده برای سلامتی را افزایش داده است؛ به‌طوری‌که در سال ۲۰۲۱، بالای ۱۰ درصد از تولید ناخالص داخلی این کشور صرف سلامت و بهداشت شده است.

1. <https://eurohealthobservatory.who.int/publications/i/malta-health-system-review-2017>.

مراقبت سلامت عملکرد خوبی ندارد. در مقابل، الجزایر یا مراکش به رغم داشتن سرانه مخارج پایین تر نسبت به بسیاری دیگر از کشورها، عملکرد بهتری در ارتقای نرخ امید زندگی دارند. این نکته نشان می‌دهد که صرف هزینه‌کرد و مخارج بالا در سیستم سلامت برای گرفتن نتیجه مطلوب کافی نیست، بلکه کارآمدی بودجه صرف‌شده نیز اهمیت دارد.

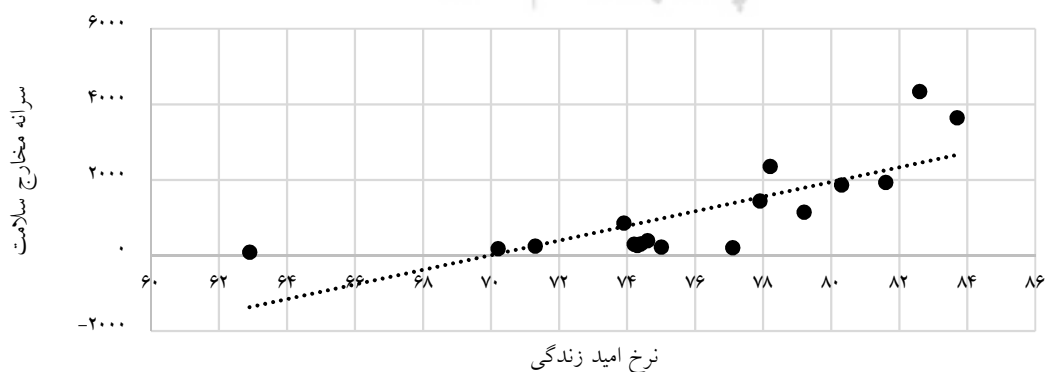
است. همان‌طور که مشاهده می‌شود، تمام کشورهای که بالاترین نرخ‌های امید زندگی در منطقه منا را دارند، دارای سرانه مخارج بالایی نیز هستند، اما برای مثال، عمان اگرچه در مقایسه با بسیاری دیگر از کشورها از جمله مراکش، لبنان، الجزایر، تونس، ایران و... مخارج سرانه بالاتری دارد، در شاخص امید زندگی به‌عنوان یکی از شاخص‌های نتیجه سیستم‌های

جدول ۲- تناظر شاخص امید زندگی و مخارج سرانه سلامت در کشورهای منا

کشور	امید زندگی	مخارج سرانه سلامت (واحد دلار)	کشور	امید زندگی	مخارج سرانه سلامت (واحد دلار)
مالت	۸۳/۷	۳۶۴۱/۶۲	ایران	۷۴/۶	۳۹۲/۵۴
رژیم صهیونیستی	۸۲/۶	۴۳۳۸/۹۴	لبنان	۷۴/۴	۳۰۷/۱۳
قطر	۸۱/۶	۱۹۳۴/۰۸	تونس	۷۴/۳	۲۶۵/۴۶
کویت	۸۰/۳	۱۸۶۰/۷۸	اردن	۷۴/۲	۲۹۹/۰۷
بحرین	۷۹/۲	۱۱۴۶/۴۷	عمان	۷۳/۹	۸۵۲/۶۲
امارات متحده عربی	۷۸/۲	۲۳۵۱/۸۱	عراق	۷۱/۳	۲۴۸/۹۲
عربستان سعودی	۷۷/۹	۱۴۴۲/۰۰	مصر	۷۰/۲	۱۷۹/۶۸
الجزایر	۷۷/۱	۲۰۴/۵۷	جیبوتی	۶۲/۹	۸۷/۷۵
مراکش	۷۵	۲۲۱/۱۱			

مأخذ: worldbank, 2024

نمودار ۳- تناظر شاخص امید زندگی و مخارج سرانه سلامت در کشورهای منا

مأخذ: worldbank, 2024

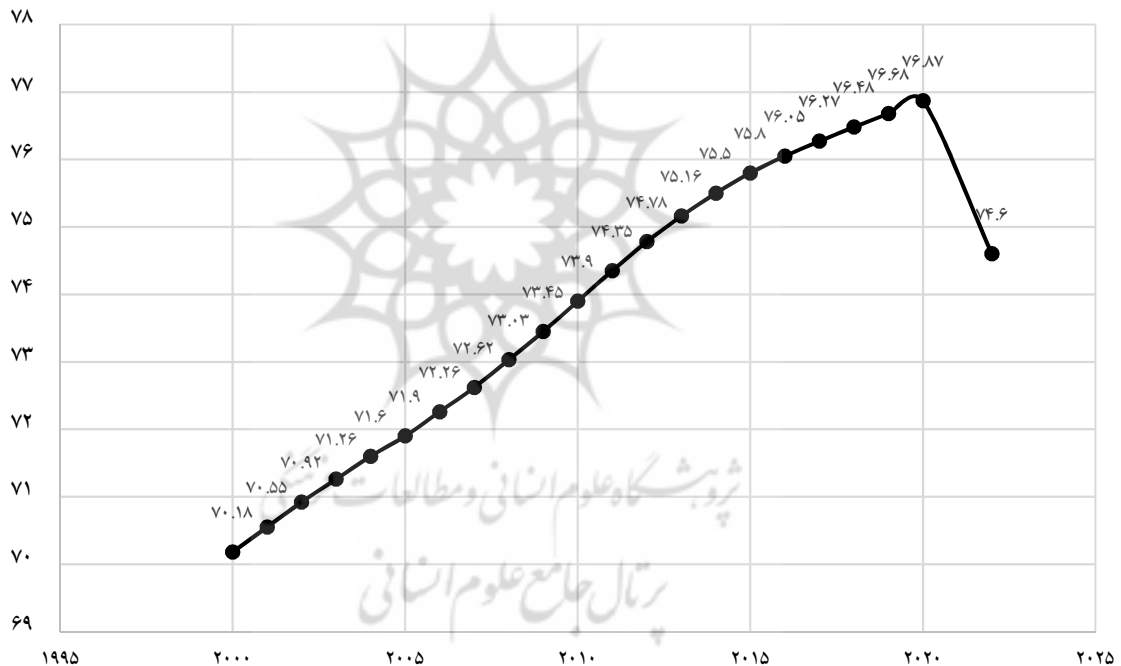
۲-۳- وضعیت ایران

ایران به‌عنوان یکی از کشورهای منطقه منا در یک سده گذشته پیشرفتی اساسی را در وضعیت بهداشتی خود تجربه کرده است. نمود بارز این تغییرات را می‌توان در نرخ مرگ‌ومیر یا شاخص‌های مرگ (مرگ‌ومیر کودکان، مرگ‌ومیر مادران و امید زندگی در بدو تولد) دنبال کرد. برای مثال، در اوایل قرن ۱۴ هجری از هر هزار کودک ۳۰۰ تن از دنیا می‌رفتند،

اما در اواخر این قرن این عدد به ۱۵ در هزار رسید (ساسانی‌پور، ۱۴۰۰).

به‌طورکلی، در نیم‌قرن گذشته امید زندگی در بدو تولد به‌عنوان یکی از شاخص‌های مهم نتیجه عملکرد حوزه سلامت در منطقه غرب آسیا و شمال آفریقا (منا) و ازجمله در ایران رشد زیادی را تجربه کرده است. نمودار زیر تغییرات نرخ امید زندگی در ایران را از سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ نشان می‌دهد.

نمودار ۴- تغییرات نرخ امید زندگی در ایران (۲۰۰۰-۲۰۲۲)

مآخذ: worldbank, 2024

سال در سال ۲۰۱۹ رسید. این پیشرفت‌ها ناشی از بهبودهای عمده در بخش‌های بهداشت، تغذیه و مراقبت‌های درمانی در بسیاری از کشورهای جهان بود. بااین‌حال، همه‌گیری کووید ۱۹ در سال ۲۰۲۰، تأثیر منفی بزرگی گذاشت و باعث کاهش حدود ۱/۶ سال در امید زندگی جهانی شد.

همان‌طور که نمودار نشان می‌دهد، تا سال ۲۰۲۰، امید زندگی در ایران با شیب ملایمی رو به افزایش بوده است. مروری بر وضعیت این شاخص در جهان حاکی است که بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۰، امید زندگی در سطح جهانی به‌طور شایان توجهی افزایش یافت و از ۶۶/۸ سال در سال ۲۰۰۰، به حدود ۷۲/۵

یا امید زندگی توأم با سلامتی نیز اهمیت دارد. امید زندگی سالم در هر سن به معنای سال‌های باقی‌مانده از عمر در آن سن است که با سلامت کامل و بدون ناتوانی سپری خواهد شد. طبق برآورد سازمان جهانی بهداشت سن امید زندگی سالم در ایران در سال ۲۰۲۱، برای زنان و مردان ۶۴ سال بود. برخی از کشورهای منطقه از جمله رژیم صهیونیستی، مالت، کویت، امارات متحده عربی، قطر، عربستان سعودی و اردن به ترتیب با ۷۰/۸، ۷۰/۷، ۷۰/۸، ۶۷/۸، ۶۷/۳، ۶۶/۲، ۶۵/۶ و ۶۵ از امید زندگی سالم بالاتری نسبت به ایران برخوردارند^۱.

نکته مهم دیگر این است که تقریباً در تمام دنیا آمار امید زندگی در مردان کمتر از زنان است. این الگو معمولاً به دلیل عوامل بیولوژیکی و سبک زندگی کمتر مخاطره‌آمیز زنان است. در کشورهای توسعه‌یافته‌تر، فاصله امید زندگی بین زنان و مردان کمتر است. در ایران نیز این نکته صادق است و این فاصله کمی بیشتر از میانگین کشورهای توسعه‌یافته است. داده‌ها نشان می‌دهد که در ایران به‌طور متوسط در سال ۲۰۲۲، زنان ۵/۵ سال بیش از مردان زندگی کرده‌اند. از آنجاکه امروزه کشور با معضل پیری جمعیت مواجه است، تأملی دقیق در این تفاوت‌ها می‌تواند راهگشا باشد. تا سال ۱۳۹۰، تعداد مردان سالمند بیش از زنان سالمند بود، اما از اوایل دهه ۱۳۹۰ سالمندی الگوی زنانه به خود گرفت. به این ترتیب، سهم زنان از جمعیت سالمند کشور افزایش یافته است.

در منطقه منا، روند مشابهی مشاهده شد. کشورهای بسیاری در این منطقه با بهبود در شاخص‌های بهداشتی و اقتصادی، افزایش امید زندگی را تجربه کردند، اما همه‌گیری کووید ۱۹ باعث شد که این روند در برخی کشورهای این منطقه مختل شود و حتی باعث کاهش موقت امید زندگی در کشورهایی مانند سوریه و یمن شد که به دلیل بحران‌های داخلی و جنگ‌ها، آسیب‌پذیرتر بودند.

اکنون و مطابق با شاخص توسعه انسانی ۲۰۲۴ که در واقع منعکس‌کننده آمار کشورهای جهان در سال ۲۰۲۲ است، میانگین شاخص امید زندگی در جهان ۷۲ سال است. به این ترتیب، شاخص امید زندگی ایران حدود ۲/۴ سال از میانگین جهانی بالاتر است، اما در سال ۲۰۲۲، امید زندگی ایرانیان از ۷۶/۸۷ (در سال ۲۰۲۰) به ۷۴/۶ رسید. هنوز مشخص نیست که دقیقاً به چه علت با کاهش نرخ امید زندگی مواجه بوده‌ایم، اما بررسی روند جهانی نشان می‌دهد که در سال ۲۰۲۰ میانگین جهانی سن امید زندگی ۷۲/۷۵ بوده حال آنکه به میزان ۰/۷۵ سال از میانگین جهانی امید زندگی نیز کاسته شده است. با این حال همان‌طور که قابل ملاحظه است، در خصوص ایران این کاهش با قریب به ۲/۳ سال، تفاوت شایان توجهی با کاهش میانگین جهانی دارد.

این نکته نیز گفتنی است که شاخص امید زندگی شاخصی کاملاً کمی است و همان‌طور که اشاره شد، به میانگین سال‌هایی اشاره دارد که انتظار می‌رود فرد زنده بماند، اما در کنار افزایش سن، امید زندگی سالم

1. <https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/gho-ghe-hale-healthy-life-expectancy-at-birth>.

است. به‌عنوان مؤلفه نخست، تعداد سال‌هایی که انتظار می‌رود یک فرد در یک کشور معین به تحصیل بپردازد، ارائه می‌شود و سپس میانگین سال‌هایی که افراد در جامعه مشغول به تحصیل هستند، مشخص می‌شود. این دو عامل روی هم‌رفته به شاخص آموزش شکل می‌دهند. میانگین سال‌های تحصیل در واقع میانگین سال‌های تحصیل در طول زندگی افراد ۲۵ سال به بالاست که با استفاده از مدت زمان رسمی هر سطح تحصیلی و بیشتر بر اساس بالاترین مقطع آموزش انجام شده بر اساس طبقه‌بندی استانداردهای بین‌المللی آموزش مورد سنجش قرار می‌گیرد و ساختار و مدیریت اجرایی سیستم آموزشی و تأثیر آن بر تشکیل سرمایه انسانی را نشان می‌دهد. سال‌های مورد انتظار تحصیل نیز بر اساس دو عامل مشخص می‌شود؛ ثبت نام بر اساس سن در تمام مقاطع تحصیلی و تعداد فرزندان در سن تحصیل در جمعیت برای هر سطح از تحصیل (عاقلی و سام‌دلیری، ۱۴۰۱).

در خصوص مؤلفه نخست یعنی میانگین مورد انتظار تحصیل، با نگاهی به شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۲۴ معلوم می‌شود که استرالیا با ۲۱/۱ سال و اریتره واقع در شرق آفریقا با ۷/۳ سال، به ترتیب بیشترین و کمترین سال‌های مورد انتظار برای تحصیل را دارا هستند. در خصوص مؤلفه دوم یعنی میانگین سال‌های تحصیل نیز آلمانی‌ها با میانگین ۱۴/۳ سال، بالاترین تعداد سال‌های تحصیل را ثبت کرده‌اند و ساکنان نیجر در غرب آفریقا با متوسط ۱/۳ سال، پایین‌ترین میانگین سال‌های تحصیلی را دارند.

افزایش امید زندگی و افزایش تعداد زنان سرپرست خانوار از عواملی هستند که در هرچه بیشتر زنانه شدن سالمندی مؤثرند. درصد تنهایی زنان سالمند در مقایسه با مردان، بیشتر است و این بیشتر بودن، واگذاری بیشتر آنان را به مراکز نگهداری سالمندان در پی دارد. در توجه به مشکلات سالمندی، با حجم انبوهی از مشکلات زنان سالمند نسبت به مردان مواجه می‌شویم. وضعیت اقتصادی زنان نسبت به مردان، میزان دریافتی حقوق بازنشستگی، سپرده‌ها، دارایی و عوایدی که نصیبشان می‌شود، نسبت به مردان در درجه پایین‌تری قرار دارد. بیماری‌های شایع در میان زنان و مردان مانند پوکی استخوان به دلیل تفاوت در فیزیولوژی زنان و مردان، در زنان بیشتر دیده می‌شود که به طبع، شکستگی‌های استخوان و انواع معلولیت را به همراه دارد؛ شکستگی‌هایی که به دنبال از دست دادن تعادل و سقوط در خانه یا در فضاهای شهری اتفاق می‌افتد. همچنین، بروز بیماری‌های نوپدیدمانند آلزایمر بر ابعاد مشکلات سالمندان، خانواده‌ها و مراقبان آنان می‌افزاید (شورای ملی سالمندان، ۱۳۹۹).

۴- شاخص آموزش

آموزش یکی از اجزای مهم توسعه انسانی شمرده می‌شود و اهمیت آن در ارتقای توان تولیدی و درآمد افراد انکارناپذیر است (آل‌عمران، رحیم‌زاده و شکوهی‌فرد، ۱۳۹۸). در شاخص توسعه انسانی دو مؤلفه مهم برای بخش آموزش در نظر گرفته شده

۴-۱- آموزش در منطقه منا

وضعیت مؤلفه آموزش در سراسر منطقه منا کاملاً متغیر است. جدول شماره ۳ نرخ دو مؤلفه شاخص توسعه انسانی در خصوص آموزش را برای هریک از ۲۰ کشور مورد بررسی منطقه نشان می‌دهد.

جدول ۳- داده‌های مرتبط با آموزش منطقه منا در شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۲۴

کشور	سال‌های تحصیل مورد انتظار	میانگین سال‌های تحصیل
امارات متحده عربی	۱۷.۲	۱۲.۸
رژیم صهیونیستی	۱۵	۱۳.۴
مالت	۱۵.۹	۱۲.۲
بحرین	۱۶.۳	۱۱
قطر	۱۳.۳	۱۰.۱
عربستان سعودی	۱۵.۲	۱۱.۳
کویت	۱۵.۷	۷.۴
عمان	۱۳	۱۱.۹
ایران	۱۴.۱	۱۰.۷
لیبی	۱۴	۷.۸
الجزایر	۱۵.۵	۷
اردن	۱۲.۶	۱۰.۴
تونس	۱۴.۶	۸
مصر	۱۲.۹	۹.۸
لبنان	۱۲.۱	۸.۶
مراکش	۱۴.۶	۶.۱
عراق	۱۲.۲	۶.۸
سوریه	۷.۴	۵.۷
جیبوتی	۸	۳.۹
یمن	۷.۹	۲.۸

مأخذ: worldbank, 2024

بسیاری موارد بیش از ۱۵ سال است. بیان این نکته جالب است که میانگین سال‌های تحصیل مورد انتظار در دولت‌های عرب ۱۱/۹ است، اما همان‌طور که پیداست، در بین ۸ کشور منطقه منا که توسعه انسانی بسیار بالا را تجربه می‌کنند، ۶ کشور عرب وجود دارد که جملگی در مؤلفه میانگین سال‌های تحصیل از میانگین کشورهای عرب بسیار بالاتر هستند. افزون‌براین، میانگین سال‌های تحصیل در میان کشورهای عرب ۷/۸ است، اما کشورهایی مانند امارات (۱۲/۸ سال) و قطر (۱۱ سال) فاصله شایان توجهی با این میانگین دارند. تنها استثنا در میان کشورهای عربی با توسعه انسانی بسیار بالا، کویت است که با ۸/۶ سال نزدیک به میانگین دولت‌های عرب است.

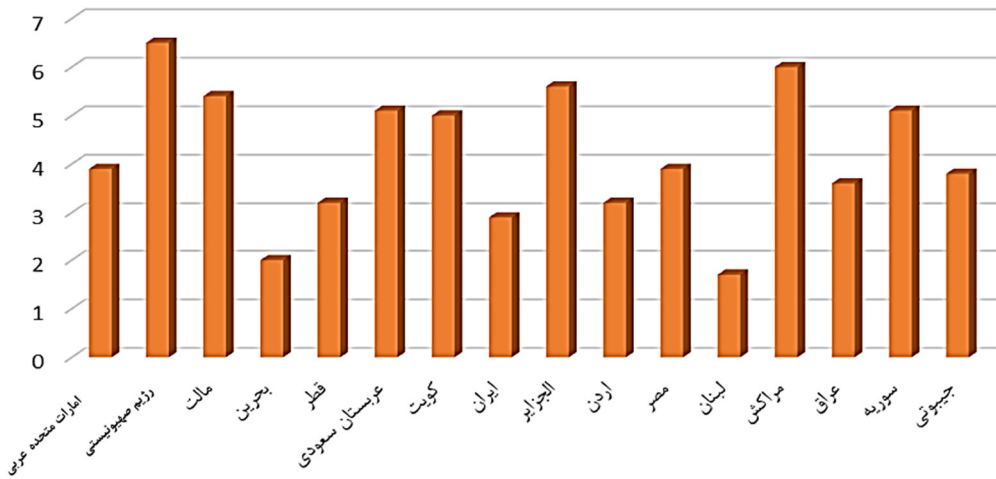
در کنار بسیاری از عوامل اثرگذار در افزایش تحصیلات افراد یک جامعه، یکی از مهم‌ترین آن‌ها، میزان مخارج دولت برای آموزش (درصدی از تولید ناخالص داخلی) است. به این صورت که هر چقدر مخارج دولت برای آموزش افزون شود، سطح تحصیل‌کردگی افراد نیز بالا می‌رود. در نمودار زیر با استفاده از داده‌های بانک جهانی به سنجش این ادعا در مورد کشورهای منطقه منا می‌پردازیم.

گزارش توسعه انسانی شامل سه مؤلفه عمده است که در تبیین جایگاه توسعه انسانی هر کشور نقش دارد. این سه مؤلفه عبارت‌اند از امید زندگی، آموزش (شامل سال‌های مورد انتظار تحصیل و میانگین سال‌های تحصیل) و درآمد سرانه.

همچنان‌که مشاهده می‌شود، سال‌های تحصیل مورد انتظار برای کشورهای با توسعه انسانی بسیار بالا که با رنگ متمایزی مشخص شده‌اند، بالای ۱۳ سال و در

نمودار ۵- مخارج دولت برای آموزش (درصد تولید ناخالص داخلی)

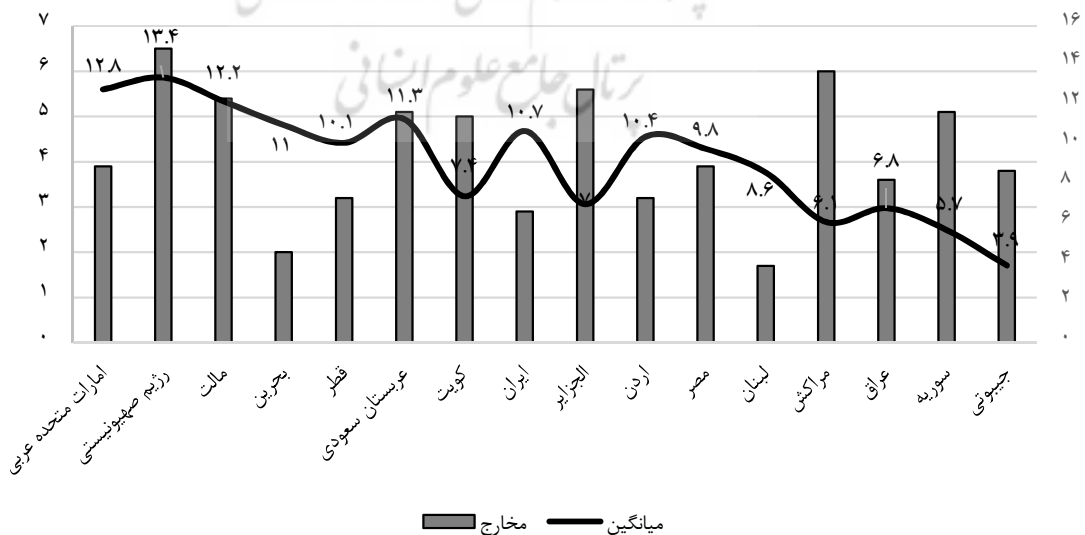

مأخذ: worldbank, 2024

نمودار بالا به تنهایی دارای معانی مدنظر نیست، بلکه زمانی معنادار می‌شود که بدانیم آیا میزان مخارج دولت در آموزش رابطه مستقیمی با افزایش سال‌های تحصیل داشته است یا نه؟ به همین دلیل، با ترکیب دو داده یعنی میزان مخارج دولت در آموزش و میانگین سال‌های تحصیل نمودار زیر به دست می‌آید.

در نمودار بالا به دلیل فقدان داده، سه کشور عمان، تونس و لیبی از نمودار حذف شدند. همچنین، آخرین داده برای یمن نیز مربوط به سال ۲۰۱۲ بود که به دلیل قدیمی بودن، داده مرتبط با این کشور نیامده است. نمودار بالا میزان هزینه‌کرد دولت‌های منطقه منا برای آموزش در سال ۲۰۲۲ را نشان می‌دهد. گفتنی است

نمودار ۶- رابطه مخارج دولت برای آموزش و میانگین سال‌های تحصیلی

مأخذ: worldbank, 2024

از دو کشور قطر و عمان که در دسته‌بندی کشورهای با شاخص توسعه انسانی بسیار بالا قرار دارند نیز بهتر است. به عبارت دیگر، شهروندان ایرانی سال‌های بیشتری را به تحصیل می‌پردازند. میانگین تحصیل ایرانیان ۱۰/۷ سال است که هم از میانگین کشورهای در حال توسعه (۷/۶ سال) و هم از میانگین کل کشورهای جهان (۸/۷ سال) بیشتر است. با این حال باید دقت داشت که مجموع دو مؤلفه‌ای که روی هم رفته مؤلفه آموزش در شاخص توسعه انسانی را می‌سازند، نمی‌توانند نکته‌ای در خصوص کیفیت آموزش در کشورها ارائه کنند. واقعیت این است که بسیاری از متخصصان و ناظران را عقیده بر این است که به خصوص در سال‌های پس از انقلاب اسلامی، آموزش و پرورش در ایران به لحاظ کمی رشد خوبی را تجربه کرده، اما متأسفانه به لحاظ کیفیت آموزش همپای نرخ باسوادی یا تعداد تحصیل‌کردگان و میانگین سال‌های تحصیل پیش نرفته‌ایم. این مضمون به بیانی دیگر در کلام علیرضا حیدری نهفته است. وی در مطالعه‌ای مهم در خصوص سیاست‌گذاری آموزش و پرورش بیان می‌کند که امروزه کیفیت آموزش عنصری ارزشمندتر از کمیت آن است؛ به گونه‌ای که برخی تحقق آن را مترادف با اثربخشی آموزش دانسته‌اند. ثبت نام همگانی و تأمین امکانات آموزشی مرتبط به تنهایی نمی‌تواند اثربخشی و موفقیت آموزش را تضمین کند، بلکه این امور وابستگی افزون‌تری به کیفیت آموزش دارد.

تحلیل نمودار بالا حاکی است که در کشورهایی مانند امارات متحده عربی و قطر که مخارج سرانه بالاست، میانگین سال‌های تحصیل نیز به‌طور قابل توجهی بیشتر است. این رابطه نشان‌دهنده اهمیت سرمایه‌گذاری مستقیم در توسعه سیستم آموزشی است؛ هرچند این رابطه همیشه هم خطی نیست. به بیان دیگر، برخی کشورها به‌رغم اینکه سهم کمتری از تولید ناخالص داخلی خود را صرف آموزش کرده‌اند، با این حال، در شاخص میانگین سال‌های تحصیل عملکرد بهتری دارند، اما برخی دیگر از کشورها به‌رغم هزینه‌کرد بالا در آموزش، عملکرد خوبی در این مؤلفه ندارند. برای مثال، بحرین، ایران و لبنان زیر ۳ درصد از تولید ناخالص داخلی خود را صرف آموزش می‌کنند، اما در شاخص میانگین سال‌های تحصیلی عملکرد خوبی را ثبت کرده‌اند. در مقابل، کشورهایی مانند الجزایر، کویت و مراکش با وجود صرف بیش از ۵ درصد از تولید ناخالص داخلی، نتوانسته‌اند زمینه‌های لازم را برای افزایش سال‌های تحصیل فراهم کنند و در حال حاضر میانگین سال‌های تحصیلی هریک از این سه کشور عرب‌زبان کمتر از میانگین دولت‌های عرب (۷/۸ سال) است.

۴-۲- وضعیت ایران

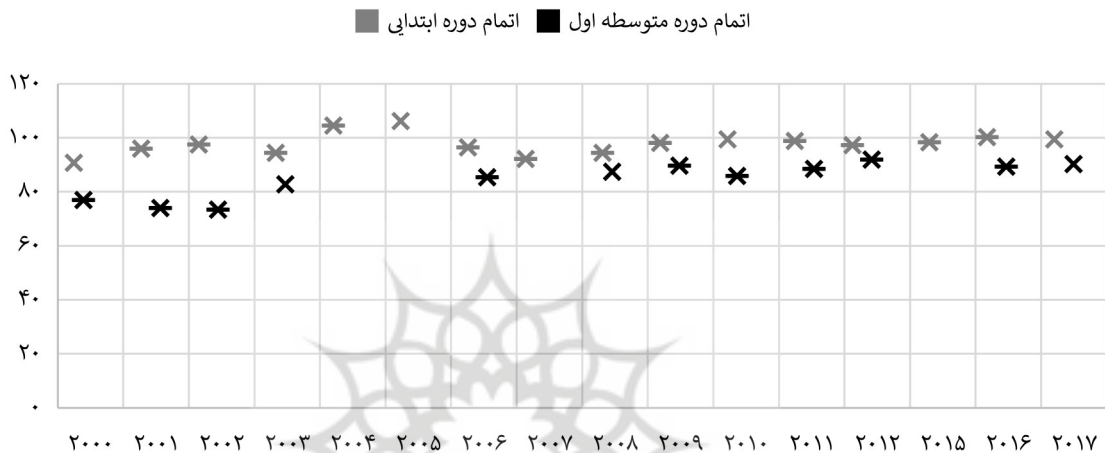
ایران در مؤلفه سال‌های مورد انتظار تحصیل دست‌کم از نیمی از کشورهای منطقه من‌رتبه پایین‌تری دارد، اما در میانگین سال‌های تحصیل نه تنها از همه کشورهای با شاخص توسعه انسانی بالا، متوسط و پایین رتبه بهتری دارد، بلکه حتی

با وجود این، ورود به مبحث کیفیت آموزش خود پژوهش مجزایی را می‌طلبد. در ادامه و در راستای تحلیل بهتر شاخص توسعه انسانی، به نرخ تکمیل دو مقطع دبستان و دبیرستان در ایران می‌پردازیم.

عواملی مانند نسبت دانش‌آموز به معلم، آموزش معلمان، کیفیت زیرساخت‌های موجود، امکانات در اختیار دانش‌آموز و معلم جملگی به کیفیت آموزش مرتبط است (حیدری، ۱۳۹۸).

نمودار ۷- نرخ اتمام دو مقطع ابتدایی و متوسطه اول در ایران

مأخذ: ourworldindata, 2024

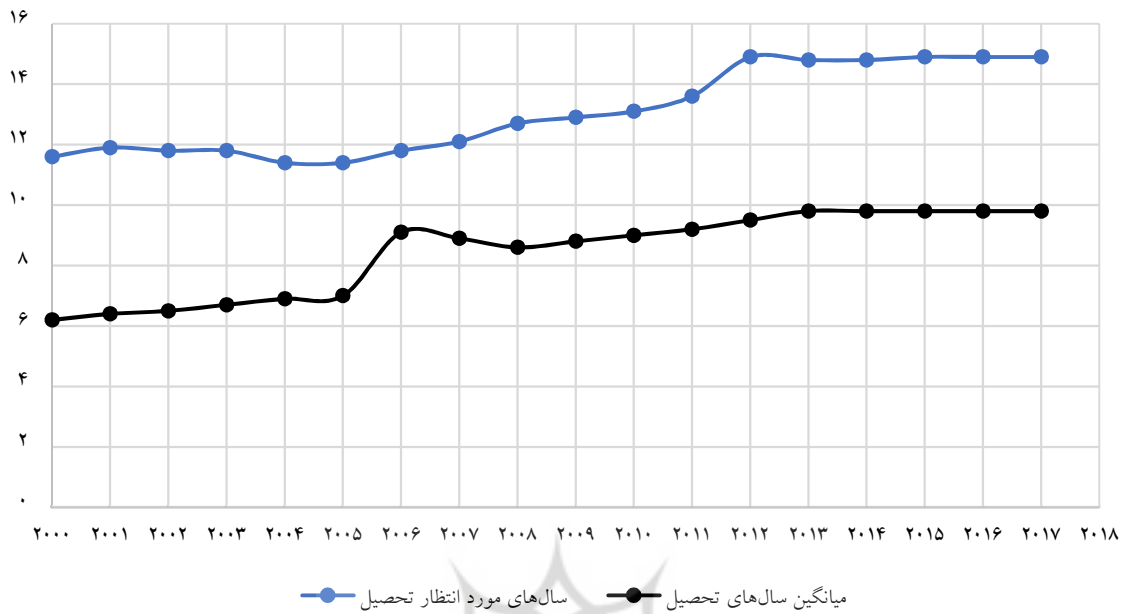
به‌طور کلی، نگاهی به روند دو مؤلفه مهم آموزش که در شاخص توسعه انسانی به چشم می‌خورد، گواه این است که ایران در دو دهه گذشته رشد شایان توجهی را هم در مؤلفه سال‌های مورد انتظار تحصیل و هم در مؤلفه میانگین سال‌های تحصیلی تجربه کرده است. نمودار زیر روند پیشرفت این دو مؤلفه را از سال ۲۰۰۰ نشان می‌دهد.

مشاهده می‌شود که در ایران نرخ اتمام دوره دبستان بیش از متوسطه است. در برخی از سال‌ها مانند سال‌های ۲۰۰۴، ۲۰۰۵ و ۲۰۱۶، نرخ اتمام مقطع دبستان بیش از ۱۰۰ بوده است. به نظر می‌رسد این مسئله به این دلیل است که فرزندان اتباع که در ایران حضور داشتند نیز به آمار فارغ‌التحصیلان دبستانی افزوده شده‌اند، اما نرخ اتمام دوره متوسطه اول پایین‌تر از ابتدایی است. در سال ۱۳۹۰ نزدیک به ۱۰ درصد دانش‌آموزان دوره متوسطه اول، این مقطع را پیش از آنکه به اتمام برسانند، رها کردند. ورود زودهنگام به بازار کار در اثر وضعیت اقتصادی نامطلوب خانوارها می‌تواند یکی از دلایل این مسئله باشد.

ایران در شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۲۴، با نمره ۰/۷۸۰ در رتبه ۷۸ قرار گرفته است. گفتنی است ایران با دو پله سقوط نسبت به سال ۲۰۲۱، در این جایگاه قرار گرفته است.

نمودار ۸- بررسی دو مؤلفه آموزشی در شاخص توسعه انسانی در خصوص ایران

ourworldindata, 2024، مأخذ:

تحصیل تجربه کردیم. در سال ۲۰۰۰، انتظار می‌رفت هر کودک ایرانی ۱۱/۶ سال تحصیل کند، اما در سال ۲۰۱۷، این عدد به ۱۴/۹ سال و اکنون به ۱۴/۱ سال رسیده است.

اکنون دو کشور عربستان سعودی و امارات متحده عربی در رده کشورهای با شاخص توسعه انسانی بسیار بالا دسته‌بندی می‌شوند و دو کشور ایران و مصر در رده کشورهای با توسعه انسانی بالا قرار می‌گیرند.

۵- درآمد سرانه ناخالص ملی

در شاخص توسعه انسانی، مؤلفه درآمد سرانه ناخالص ملی به‌عنوان نماینده سطح زندگی استاندارد تعیین می‌شود. درآمد ملی، میزان درآمد حاصل شده از تولید کالا و خدمات توسط اعضای یک کشور (در داخل و خارج کشور) در بازه زمانی مشخصی (برای مثال، یک سال) است. تقسیم مقدار کل درآمد ملی بر جمعیت کشور، درآمد ملی سرانه را به دست می‌دهد. کشورهایی با درآمد سرانه ناخالص ملی بالا معمولاً از کیفیت زندگی بهتری برخوردارند و توانایی بیشتری برای سرمایه‌گذاری در آینده خود دارند.

از سال ۲۰۰۰، شاهد روند روبه‌رشدی هم در مؤلفه میانگین سالهای تحصیل و هم در سالهای مورد انتظار تحصیل هستیم. در سال ۲۰۰۰، میانگین سالهایی که یک ایرانی آموزش می‌دید، ۶/۲ سال بود، اما در سال ۲۰۱۷، این عدد به ۹/۸ سال و اکنون طبق داده‌های شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۲۴، به ۱۰/۷ سال رسیده که رشد شایان توجهی را در طول ۲۲ سال تجربه کرده است. به همین منوال تغییر محسوس و عمده‌ای را در مؤلفه سالهای مورد انتظار

۵-۱- درآمد سرانه ناخالص ملی در منطقه منا در جدول زیر میزان درآمد سرانه به تفکیک هر یک از کشورهای منا مشخص شده است. گفتنی است این شاخص بر اساس برابری قدرت خرید و به صورت استاندارد ارائه شده است.

جدول ۲- میزان درآمد سرانه ناخالص ملی برای کشورهای منطقه منا (دلار)

کشور	درآمد سرانه ناخالص ملی
امارات متحده عربی	۷۴۱۰۴
رژیم صهیونیستی	۴۳۵۸۸
مالت	۴۴۴۶۴
بحرین	۴۸۷۳۱
قطر	۹۵۹۴۴
عربستان سعودی	۵۰۶۲۰
کویت	۵۶۷۲۹
عمان	۳۲۹۶۷
ایران	۱۴۷۷۰
لیبی	۱۹۷۵۲
الجزایر	۱۰۹۷۸
اردن	۹۲۹۵
تونس	۱۰۲۹۷
مصر	۱۲۳۶۱
لبنان	۱۲۳۱۳
مراکش	۷۹۵۵
عراق	۹۰۹۲
سوریه	۳۵۹۴
جیبوتی	۴۸۷۵
یمن	۱۱۰۶

مآخذ: worldbank, 2024

در شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۲۴، بالاترین درآمد سرانه ناخالص ملی به ارزشی بالغ بر بیش از ۱۴۶ هزار دلار، از آن لیختن‌اشتاین^۱ بوده است. دو کشور قطر و سنگاپور از نظر درآمد سرانه ناخالص ملی در رتبه‌های ۲ و ۳ قرار دارند. در مقابل، کمترین درآمد سرانه متعلق به کنگو با درآمد سرانه ۱۰۸۰ دلار در سال است.

یکی از انتقادات رایجی که در طول سالیان گذشته به قرار گرفتن این مؤلفه در شاخص توسعه انسانی وارد شده، این است که درآمد سرانه به هیچ‌عنوان نمی‌تواند فقر و نابرابری در جوامع را منعکس سازد. به این ترتیب، ممکن است کشوری درآمد سرانه بالایی داشته باشد که در واقع، به بهای قرار گرفتن اکثریت جامعه در فقر و نابرابری شدید و ثروتمندی یک اقلیت در جامعه است، اما در عین حال، همین نابرابری رتبه کشور را در شاخص توسعه انسانی بالا ببرد. به عبارت دیگر، افزایش درآمد سرانه ناخالص ملی ممکن است همراه با به حاشیه راندن جنسیت‌ها، قومیت‌ها و طبقات گوناگون باشد. بنابراین، انتقادات جدی به قرار گرفتن این مؤلفه در شاخص توسعه انسانی وارد شده است.

به‌رغم این انتقاد که جای تأمل دارد، هنوز هم تنها نماینده استاندارد زندگی در شاخص توسعه انسانی، درآمد سرانه ناخالص ملی است. در بخش بعدی به سنجش این مؤلفه در منطقه منا می‌پردازیم.

۱. لیختن‌اشتاین (Liechtenstein) کشوری کوچک در قلب اروپا که در بین کشورهای سوئیس و اتریش قرار گرفته است. این کشور با مساحت حدود ۱۶۰ کیلومترمربع و جمعیتی حدود ۴۰ هزار نفر، یکی از کوچک‌ترین کشورهای جهان است.

بالایی را نیز تجربه می‌کنند. این درآمد سرانه بالا می‌تواند به نوبه خود بر دو مؤلفه دیگر این شاخص یعنی آموزش و بهداشت نیز تأثیرات مثبتی داشته باشد. در بین کشورهایی که درآمد سرانه بالایی دارند، مالت و رژیم صهیونیستی جزو واردکنندگان نفت به شمار می‌آیند و درآمد آن‌ها از مسیری غیر از منابع طبیعی به دست می‌آید. در بین کشورهای منطقه مالت، ایران و عراق نیز منابع نفتی زیادی دارند، اما درآمد سرانه قابل توجهی ندارند. وابستگی بیش از حد به نفت و نبود تنوع اقتصادی، تحریم‌های اقتصادی و محدودیت‌های بین‌المللی، تأثیر بی‌ثباتی‌های سیاسی و جنگ‌های منطقه‌ای، نرخ بالای رشد جمعیت و بیکاری، نبود سیاست‌های اقتصادی پایدار و چشم‌انداز طولانی‌مدت از جمله عواملی هستند که سبب شده‌اند برخی کشورها به رغم داشتن منابع نفت و گاز در منطقه نتوانند درآمد سرانه بالایی را برای شهروندان خود به ارمغان آورند. در مقابل، کشورهایی مانند امارات، قطر، کویت و عربستان سعودی توانسته‌اند با وجود وابستگی به نفت با عواملی مانند جمعیت کم و ثروت متمرکز، تنوع اقتصادی و سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها، سیاست‌گذاری اقتصادی و برنامه‌ریزی بلندمدت، جذب سرمایه‌گذاری‌های خارجی و تبدیل شدن به هاب‌های مالی منطقه‌ای، توسعه صنعت گردشگری، صندوق‌های ثروت ملی و مدیریت بهینه درآمدهای نفتی، درآمد سرانه شهروندان خود را ارتقا دهند. در ادامه، در نمودار، درآمد سرانه ناخالص داخلی کشورهای منطقه منا مشاهده می‌شود.

طبقه‌بندی کشورها بر اساس گروه درآمدی که در جدول بالا آمده، حاکی از چهار گروه درآمدی است.

- کشورهای با درآمد بسیار بالا (بیش از ۵۰۰۰۰ دلار): قطر (۹۵۹۴۴ دلار)، امارات متحده عربی (۷۴۱۰۴ دلار) و کویت (۵۶۷۲۹ دلار).

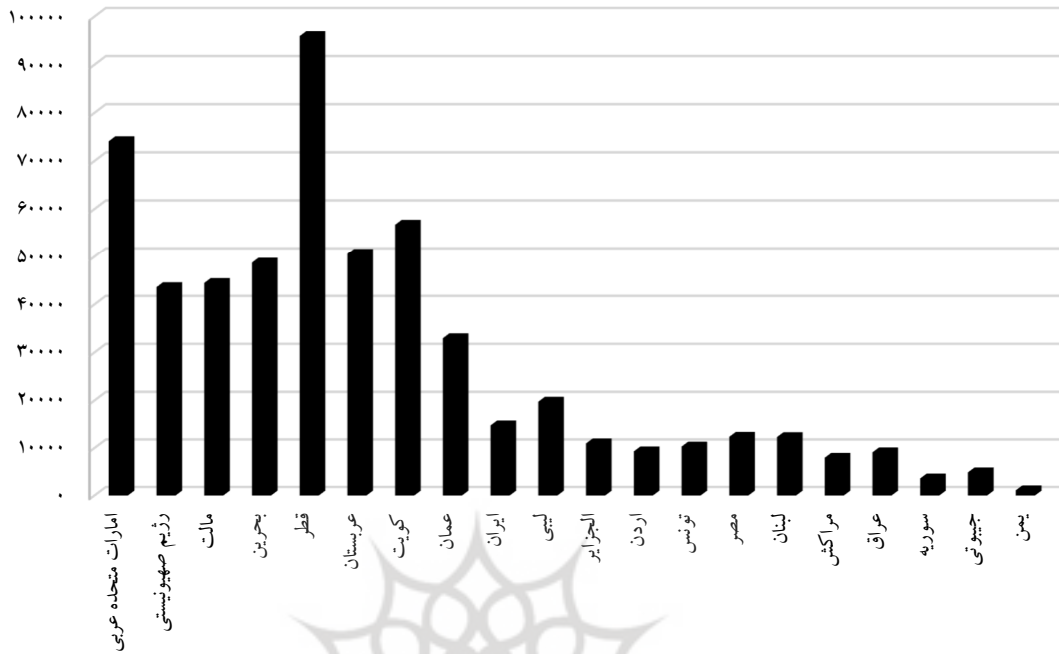
- کشورهای با درآمد بالا (۵۰۰۰۰ - ۴۰۰۰۰ دلار): بحرین (۴۸۷۳۱ دلار)، مالت (۴۴۴۶۴ دلار)، عربستان سعودی (۵۰۶۲۰ دلار)، رژیم صهیونیستی (۴۳۵۸۸ دلار)، ایران (۱۴۷۷۰ دلار)، عراق (۹۰۹۲ دلار) و عمان (۳۲۹۶۷ دلار).

- کشورهای با درآمد متوسط پایین (۱۰۰۰۰ - ۵۰۰۰ دلار): مراکش (۷۹۵۵ دلار)، اردن (۹۲۹۵ دلار)، الجزایر (۱۰۹۷۸ دلار) و تونس (۱۰۲۹۷ دلار).

- کشورهای با درآمد پایین (کمتر از ۵۰۰۰ دلار): سوریه (۳۵۹۴ دلار)، جیبوتی (۴۸۷۵ دلار) و یمن (۱۱۰۶ دلار).

در میان کشورهای منطقه منا، بالاترین درآمد سرانه ناخالص ملی از آن قطری‌هاست. از سال ۱۹۹۰ تا سال ۲۰۲۲، درآمد سرانه ناخالص ملی قطر بالای ۵۰ درصد رشد را تجربه کرده است. پس از قطر، امارات متحده عربی با اختلاف نسبتاً زیاد در رتبه ۲ قرار دارد. در نهایت، کویت رتبه ۳ درآمد سرانه را در اختیار دارد. هر سه این کشورها افزون‌بر عربستان سعودی، بحرین و عمان کشورهای نفت‌خیزی هستند که به واسطه داشتن این منبع طبیعی، درآمد سرانه

نمودار ۹- میزان درآمد سرانه ناخالص ملی کشورهای منطقه منا

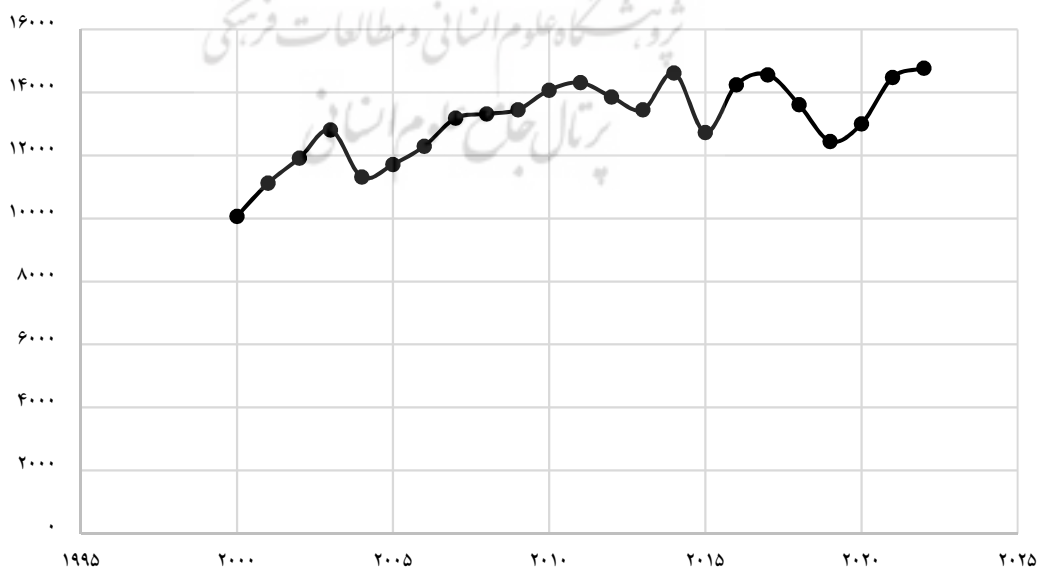

مأخذ: worldbank, 2024

۲-۵- وضعیت ایران

در نمودار زیر درآمد سرانه ملی ایران از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ نشان داده شده است.

نمودار ۱۰- درآمد سرانه ناخالص ملی ایران (۲۰۰۰-۲۰۲۲)

مأخذ: worldbank, 2024

نتیجه‌گیری و پیشنهاد راهکارها

در این مطالعه تلاش شد که تصویری از عملکرد کشورهای منطقه منا در خصوص توسعه انسانی ارائه شود. مشاهده می‌شود که در حال حاضر سه کشور امارات متحده عربی، رژیم صهیونیستی و مالت رتبه‌های ۱ تا ۳ منطقه را از لحاظ نمره شاخص توسعه انسانی کسب کرده‌اند، اما آنچه برای ما از اهمیت فزاینده‌ای برخوردار است، جایگاه ایران در این منطقه است. در سال ۲۰۲۴، ارزش شاخص توسعه انسانی ایران ۰/۷۸۰ بود که کشور را در دسته‌بندی توسعه انسانی بالا یعنی در رتبه ۷۸ در بین ۱۹۳ کشور قرار داد. از سال ۱۹۹۰ که برای نخستین‌بار کشورهای گوناگون در این شاخص با همدیگر به رقابت پرداختند تاکنون، ۰/۱۶۷ واحد (رشد ۲۷/۲ درصدی) به ارزش شاخص توسعه انسانی ایران افزوده شده است. این روند با برخی نوسانات جزئی در برخی سال‌ها مواجه بوده است، اما روند کلی نشان از پیشرفتی با شیب ملایم دارد. نکته‌گفتنی این است که به‌رغم اینکه در برخی سال‌ها نمره ایران یا همان ارزش شاخص توسعه انسانی مقادیر بیشتری را ثبت کرده، اما رتبه ایران در بین کشورهای جهان نه‌تنها بهبود نیافته، حتی ممکن است مختصری افت هم داشته باشد. برای مثال، در شاخص توسعه انسانی سال ۲۰۲۲ که تا پیش از انتشار گزارش جدید آخرین گزارشی بود که در دسترس مخاطبان قرار گرفته بود، نمره ایران ۰/۷۷۴، اما رتبه کشور ۷۶ بود. این در حالی است که در آخرین گزارش یعنی گزارش توسعه انسانی سال ۲۰۲۴، به‌رغم پیشرفت

از سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۱، درآمد سرانه ناخالص ملی به‌طورکلی روند صعودی داشته که نشان‌دهنده رشد اقتصادی و بهبود شرایط معیشتی در این سال‌هاست، اما بعد از آن دچار افت و نوسان شده است. از دوره نوسان که متناظر است با دهه ۱۳۹۰، با عنوان دهه گم‌شده نیز یاد می‌شود. اقتصاد ایران هم‌زمان با تحریم‌های شدید تجاری و بانکی با کاهش تولید حقیقی روبه‌رو شد و قدرت خرید دچار کاهش یا عدم رشد بود. در سال ۲۰۱۱ (۱۳۹۰)، درآمد سرانه ملی (بر اساس برابری قدرت خرید) ۱۴۳۱۰ دلار بوده و با نوسانات تا ۲۰۲۱ (۱۴۰۰)، به ۱۴۴۷۸ دلار رسیده که رشد چندانی در قدرت خرید ایجاد نشده است. در سال‌های ۲۰۱۵ و ۲۰۱۹، کاهش شایان توجهی در این شاخص رفاهی اتفاق افتاده است.

نوسانات در درآمد سرانه ناخالص ملی به‌طور مستقیم به شرایط اقتصادی، سیاسی و اجتماعی کشور وابسته است. تحریم‌ها، تغییرات قیمت نفت و سیاست‌های اقتصادی داخلی می‌توانند تأثیرات عمیقی بر رشد اقتصادی داشته باشند.

به‌طورکلی، مؤلفه درآمد سرانه ناخالص ملی، مؤلفه‌ای مهم برای ارزیابی سطح رفاه و کیفیت زندگی در هر کشور است، اما این عدد نشان‌دهنده رشد اقتصادی در سطح کلان است و برای سنجش بهتر رفاه افراد جامعه باید به شاخص‌های مربوط به توزیع درآمد و نابرابری‌ها نیز توجه کرد.

به عبارت دیگر، در طول سال‌های پس از انقلاب به دلیل رویکرد محرومیت‌زدایی و درآمدهای نفتی که دولت‌ها صرف بهبود آموزش و بهداشت کرده‌اند، دو مؤلفه مرتبط با آموزش و بهداشت در کشور ارتقای مناسبی داشتند، اما میزان بهبود درآمد سرانه به هیچ‌وجه رضایت‌بخش نبوده است. به دیگر سخن، وضعیت نامناسب درآمد سرانه ایران نقطه ضعف کشور در توسعه است و می‌تواند در جایگاه ایران در منطقه اثر منفی جدی بر جا گذارد (شیرازی و پورقربان، ۱۴۰۱).

بنابراین، می‌توان گفت همان‌طور که در بسیاری از مواقع به درستی تشخیص داده می‌شود، اولویت کشور مسئله اقتصاد است و سیاست‌گذاری‌های درست در این باره می‌تواند افزون‌بر اصلاحات اقتصادی و بهبود معیشت مردم، در برخی دیگر از ابعاد از جمله ارتقای شاخص‌های برابری جمعیت، رفاه اجتماعی، آموزش، بهداشت و... نیز مدد رساند.

منابع

- آل عمران، رؤیا؛ رحیم‌زاده، فرزاد؛ و شکوهی‌فرد، سیامک (۱۳۹۸). سنجش سطح توسعه پایدار با کاربرد شاخص توسعه انسانی (مطالعه موردی: استان‌های شمال غرب کشور). *توسعه پایدار محیط جغرافیایی*، ۱ (۱)، ۱۷-۳۲.

- حیدری، علیرضا (۱۳۹۸). معضل دولت‌سازی و سیاست‌گذاری آموزش و پرورش در ایران پس از انقلاب. *تعلیم و تربیت*، ۴ (۳۵)، ۸۶-۶۵.

- ساسانی‌پور، محمد (۱۴۰۰). مطالعه نقش سن و علل مرگ در تفاوت‌های استانی امید زندگی در بدو

مختصری که در ارزش این شاخص برای ایران شاهد هستیم، اما رتبه کشور با دو پله سقوط در جایگاه ۷۸ قرار گرفته است. با بررسی دقیق‌تر متوجه خواهیم شد که در گزارش سال ۲۰۲۲، جایگاه توسعه انسانی ۱۹۱ کشور و در گزارش سال ۲۰۲۴، جایگاه ۱۹۳ کشور مورد سنجش قرار گرفته است. به عبارت بهتر، در حد فاصل دو گزارش، تغییری در جایگاه ایران در میان کشورهای جهان رخ نداده است.

بررسی جزئی‌تر شاخص توسعه انسانی نشان می‌دهد که ایران در سه دهه گذشته پیشرفت شایان توجهی در شاخص توسعه انسانی داشته و در دو مؤلفه آموزش و بهداشت اکنون از میانگین جهانی بالاتر است. میانگین سال‌های تحصیل (۱۰/۷ سال) یکی از نقاط قوت برجسته ایران است و از بسیاری از کشورهای منطقه منای پیشی گرفته است. امید زندگی نیز با رقم ۷۴/۶ سال در مقایسه با میانگین جهانی و منطقه‌ای وضعیت قابل قبولی را نشان می‌دهد حال آنکه در بین مؤلفه‌های مورد بررسی، ایران وضعیت مطلوبی در درآمد سرانه ناخالص ملی ندارد. ضعف در مؤلفه درآمد سرانه ناخالص ملی، یکی از چالش‌های جدی است که توسعه انسانی ایران را محدود کرده است. درآمد سرانه ایران با رقم ۱۴۷۷۰ دلار به‌طور شایان توجهی پایین‌تر از بسیاری از کشورهای منطقه مانند قطر، امارات و عربستان سعودی است. این وضعیت به دلیل عوامل مختلفی از جمله وابستگی بیش از حد به نفت، تحریم‌های اقتصادی، ضعف در تنوع‌بخشی به اقتصاد و بی‌ثباتی سیاست‌های اقتصادی است.

- <https://eurohealthobservatory.who.int/publications/i/malta-health-system-review-2017>.
- https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?most_recent_value_desc=false. <https://ourworldindata.org/>.
- <https://eurohealthobservatory.who.int/publications/i/malta-health-system-review-2017>.
- <https://www.who.int/data/gho/data/indicators/indicator-details/GHO/gho-ghe-hale-healthy-life-expectancy-at-birth>.
- تولد در ایران. نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران، ۱۶ (۳۱)، ۳۱۵-۴۱۲.
- شیرازی، رضا؛ و پورقربان، محمد (۱۴۰۱). قدرت نرم و شاخص توسعه انسانی در جمهوری اسلامی ایران و قطر (۲۰۲۰). *مطالعات قدرت نرم*، ۱۲ (۲۹)، ۹۱-۱۱۴.
- شیرزادی، رضا؛ پورقربان، محمد؛ و نورمحمدی، جواد (۱۴۰۱). بررسی مقایسه‌ای شاخص توسعه انسانی در جمهوری اسلامی ایران و مالزی. *مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی-ایرانی*، ۲ (۲۶)، ۲۵۷-۲۳۷.
- عاقلی، لطفعلی؛ و سام‌دلیری، مهران (۱۴۰۱). تأثیر کمک‌های رسمی توسعه‌ای بر برون‌دادهای آموزشی در کشورهای منتخب منطقه منا. *اقتصاد محاسباتی*، ۱ (۴)، ۴۷-۷۲.
- شورای ملی سالمندان (۱۳۹۹). سند ملی سالمندان کشور. ایران، تهران: شورای ملی سالمندان.
- Human Development Report (2023-2024).
- Kronfol, N. M. (2012). Changing Demographics in the MENA Region: The Need for Social Policies to Drive Opportunities. In *Population Dynamics in Muslim Countries: Assembling the Jigsaw* (pp. 247-262). Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg. (https://doi.org/10.1007/978-3-642-27881-5_15)
- <https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI>.